

Fraubhammer Krisztina

Magyar Tudományos Akadémia & Szegedi Tudomány Egyetem

Nő, gender, vallás, spiritualitás

Új utak a kutatásban: gender szempontok a vallásantropológiában és a teológiában

Jóllehet a nő, gender, vallás, spiritualitás fogalmainak számos közös metszéspontja van, a tudományos közéletet hosszú ideig egyfajta kettős vakság jellemezte. A kettőséget részint a vallástudomány „gender-vakságában”, másrészt a gyakran erős „vallás-vakságban” szenvedő gender kutatásokban kell keresnünk. Ursula King vallásantropológus megállapításából kiindulva tanulmányomban rövid kutatástörténeti áttekintést kívánok adni az Amerikában és Nyugat-Európában már meghonosodott kutatási paradigmákról, amelyek a közép-európai oktatásban, kutatásokban még alig jelentek meg. Végül 19-20. századi női imakönyvek feldolgozásának példáján keresztül szeretném bemutatni e szempontok érvényesítésének egy lehetséges útját.

Évek óta foglalkozom lelkiségtörténeti, spiritualitás történeti kutatásokkal, ahol a vallás, vallásgyakorlás mindennapokban, morálban, etikai alapelvekben megmutatkozó cselekedeteit, a különféle kultuszokban, közösségi és egyéni imagyakorlatokban megragadható megjelenését vizsgálom.¹ E megnyilvánulások, azaz a hit megélésének formái, egyházközségenként, szerzetesközösségenként, felekezetenként, egyénenként és természetesen nemenként is változnak. Elsősorban ez az egyéni, nemi meghatározottságú lelkiség érdekel, ami megkívánja, hogy abból az előfeltevésből induljunk ki, hogy létezik egyfajta sajátosan női lelkiség/spiritualitás. Egy speciális forráscsoport, az imakönyvek szövegeinek elemzésén keresztül próbálom megragadni ezt. Arra keresem a választ, hogy a vallás, illetve a hit miként válik

¹ A lelkiség, illetve spiritualitás fogalmait szinonimaként használom, Söveges Dávid bencés teológus definícióját alapul véve: „Mi tehát a lelkiség? A hit megnyilvánulása az életben. A hit ugyanis nem lehet pusztán belső magatartás, annak kifelé is meg kell nyilvánulnia tetteinkben. [...] Megnyilatkozik a lelkiség a kultuszban, a közösségi, liturgikus imában éppúgy, mint a magánimában. Megmutatkozik az erkölcsi életben, a moralitásban.” Söveges 2007, 5-8.

az egyéni élet erkölcsi alapelveinek részévé, illetve ezt hogyan tudja az egyház imaszövegei, lelki olvasmányai által hívei felé közvetíteni. Ezekben az egyházi személyek által írott imaszövegekben elsődlegesen a bennük megmutatkozó egyház szelleme, dogmatikájának eszméi, morális útmutatásai, illetve azok a vallási, egyházi, felekezeti konvenciók a mérvadóak, amelyek vélhetően akarva vagy akaratlanul formálják az egyén, és általában véve a nők spiritualitását.

Emellett az egyéni kutatási motiváció mellett, az a tapasztalat vezetett, hogy a nő szociális szerepének kérdése a vallási felekezethez való tartozás tematikáján belül is egyre nagyobb jelentőségű téma napjainkban. Ezekben az ökumenikus és felekezetek feletti dialógusokban gyakran jelenik meg témaként a nők társadalmi szerepének kérdése.² Itt olyan diskurzusokkal találkozhatunk, — mint a nő társadalmi szerepvállalása az egyes felekezeti kritériumok és keretfeltételek fényében — valamint, a nők társadalmi szerepei és tevékenységi területei a 21. században (munka-magánélet, anyaság-karrier közötti balansz megvalósítása). Ezekhez a kérdésekhez tartozik a különböző társadalmi szerepekhez kapcsolódó kompetenciák kialakításának és fejlesztésének, a felekezetek szerepének a vizsgálata, valamint, hogy a nők, ezek által hogyan alakítják a különböző vallási hagyományokat, illetve milyen szereplehetőségeket kapnak saját felekezetükben.³

Ezek mellett az alapvető kérdések mellett azt mondhatjuk, hogy a mai napig nem vált kellőképpen láthatóvá a nő szerepe az elmúlt évszázadok társadalmi, kulturális és gazdasági folyamataiban. Jóllehet az amerikai, európai, sőt már a magyar kutatásokban is rengeteg előrelépés történt e tekintetben, ugyanakkor, ha vallási kontextusba helyezzük a nők történetének, a nemek kutatásának és társadalmi szerepének vizsgálatát, még inkább igazak a fenti megállapítások. Mind a magyar vallástudomány, mind a teológia, az egyháztörténet, a néprajztudomány és a kulturális antropológia gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta a női spiritualitásnak, az ahhoz kapcsolódó vallási és társadalmi szerepeknek a vizsgálatát. Néhány kötetet, tanulmányt és újságcikket leszámítva⁴ alig esett szó a vallási hagyományok által is jócskán

² Itt példaképpen olyan magyar keresztény szervezeteket, mozgalmakat és internetes honlapokat említek, amelyek éppen e kérdések mentén szerveződtek: Magyar Asszonyok Érdekszövetsége, KALÁSZ (Magyar Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége), Három Királyfi, Három Királylány Mozgalom, Talita.hu keresztény női portál.

³ Az utóbbi időben rendezett konferenciák, rendezvények sokaságából itt csak néhányra szeretnék példaképpen utalni. 2014. március 8-án a Vatikánban a - *Voices of Faith* - rendezvény, ahol 10 katolikus nő osztotta meg tapasztalatait arról, hogyan tudnak a hit erejéből másokat szolgálni. Az eseményről bővebben lásd. Verestói 2014. március 13. De említhetjük példaképpen a Lutheránus Világszövetség Közép- és Kelet-Európai Régióban Női Osztályának 2013-as konferenciáját is, ahol a nők egyházi misszióban végzett tevékenységének támogatásáról tanácskoztak evangélikus teológus nők. Kalit 2013. május 12.

⁴ Még ha szűkös is ez a lista, jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy minden vonatkozó szakirodalmat itt bemutassunk, így csak néhány munkát emelünk ki: Rita,

formált nemek közötti társadalmi szerepfelosztásról, a vallásosság női sajátosságairól, az egyházi tanítás női szempontú kritikai elemzéséről a hazai tudományosságban. Annak ellenére, hogy tudható: a vallási rendszerek egyszerre tükrözik vissza és erősítik meg a társadalom kulturális értékeit és mintáit, keveset és mellékesen foglalkoztak e tudományterületek a néptömegek vallásosságának alakulásával (Kósa 2011, 155), az egyházi autoritás közvetítette tanok mindennapokban való megnyilvánulásával. Ha figyelembe vesszük, hogy a társadalomtudósok rámutattak már, hogy a nők helyzete a vallásban, jóllehet burkoltan, de a nők társadalmi helyzetének a tükröképe (King 1995, 15) az előbb felsorolt hiányosságok mindenképpen elgondolkodtatóak. Ezeknek a hiányosságoknak a pótlása a magyar feminista kutatásoknak egyik feladata kell, hogy legyen a jövőben, hiszen a nő, vallás, spiritualitás, gender kulcsszavak által meghatározott tematika gyakorlatilag üres halmaz a magyar tudományosságban.

Új irányok, új trendek

Gender szemlélet a vallásantropológiában — kutatástörténeti kitekintés

Jóllehet ahhoz, hogy a nő, vallás, spiritualitás, gender fogalmainak számos közös metszéspontja van, nem fér kétség, mégis „a tudományos közéletet hosszú ideig egyfajta kettős vakság jellemezte”, állapítja meg Ursula King a gender szemléletű vallásantropológia talán legjelentősebb kutatója (King 2008, 29). Részint a vallástudományi kutatások „gender-vakságát”, ugyanakkor a gyakran erős „vallás-vakságban” szenvedő gender kutatásokat bírálja írásában. King szerint a vakság tehát kétoldalú, és annak, aki a nők vallási felekezeten belüli kutatásával szeretne foglalkozni mindkét oldal vakságát le kell küzdenie. Nehézségként mutat rá arra is, hogy e témák sokszor még vitatottak: sokak

Perintfalvi, ed. 2011. *Women and Religion. Dignity of the Woman as Dignity of the Human Being. Relationship of Theology and Anthropology from a Central and Eastern European View*. Cluj: Verbum; Bodó, Márta, szerk. 2006. *Nőnek (is) teremtette. Nők a társadalomban és az egyházban*. Csíkszereda: Pax Romana - Státus Kiadó; Buday Kornélia. 2004. *The Earth has given birth to the Sky*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Sárai Szabó Katalin. 2013. „Az egyházi 'társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása' Nők a református egyházban a 19-20. század fordulóján.” *Médiakutató* 14: 41-52.; Brandt, Juliane. 2006. „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve. A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe.” *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Gyáni Gábor & Nagy Beáta, szerk. Debrecen: Csokonai Kiadó, 96-127.; Hrotkó Larissa. 2013. [„Zwischen Kulturen und Generationen. Rollen und Positionen der Geschlechter in der traditionellen Synagoge der postsäkularen Gesellschaft Ungarns.”](#) *Journal of the European Society of Women in Theological Research* 21, 151-167.

(férfiak és nők egyaránt, egyházi intézmények és személyek) egészen egyszerűen figyelmen kívül hagyják, valótlannak tartják ezt a kérdést mind a mai napig.

Annak ellenére, hogy a vallástudományban későn jelenek meg a gender szempontú kérdésfelvetések és módszerek, időközben szinte áttekinthetetlené vált a témában megjelent művek száma.⁵ E kutatások középpontjában, az elsőként Rita Gross által felvetett és követelt, androcentrikus kritika áll.⁶ Gross vélekedése szerint a vallásos emberről (homo religiosus) kiderült, hogy sok esetben valójában vallásos férfiról van szó (vir religiosus). Művében Mircea Eliadétól kezdődően számos más vallástörténeti munkát citál, melyekben ez a torzítás tetten érhető.⁷ Rita Gross 1977-ben megjelent könyve óta számos addigi munka öntudatlan androcentrikus megközelítésére mutattak már rá a tudományterület jeles képviselői.⁸

Ennek az ábrázolásban és tudásban is megnyilvánuló asszimetriának a leküzdése a fő célja a vallásos nőre (femina religiosa) koncentráló kutatásoknak, melyek napjainkra szinte követhetetlené váltak. Ursula King áttekintését alapul véve e labirintusban három fő irány rajzolható meg:

- Az első irány az adott vallás tanításában kirajzolódó nemi szerepeket, a nemek helyzetének, pozíciójának vizsgálatát helyezi a középpontba. Kérdésfelvetései: Milyen státuszt biztosítanak az egyes vallások a férfiaknak, melyeket a nőknek? Hogy jelennek meg ezek az adott vallás szent írásában, és tanításaiban? A nők ugyanúgy részt vehetnek a vallási

⁵ King többször citált példája e hallatlan gyorsaságú fejlődés szemléltetésére az *Encyclopedia of Religion* nagyszabású lexikon témával foglalkozó szócikkeinek, oldalszámainak az összevetése. Míg a Mircea Eliade vezetésével összeállított *Encyclopedia of Religion* 1987-es kiadása mindösszesen két rövidebb szócikket tartalmazott, addig a 2005-ös kiadásban már egy 125 oldalas leírás olvasható a gender és vallás témáról, amelyben a szócikk írói 20 különböző vallást mutatnak be a gender kutatások szempontjait figyelembe véve. Bővebben lásd: Lindsay, Jones, ed. 2005. *Encyclopedia of Religion*, továbbiakban ER, Detroit: Macmillan. 3295 - 3420.

⁶ Rita Gross volt az első olyan vallástudós, aki 1977-ben felhívta a figyelmet az androcéntrizmus-kritika szükségességére. Erről írott könyve: Gross, Rita. 1977. *Beyond Androcentrism: New Essays on Women and Religion*. Missoula, MT: Scholars Press.

⁷ Gross androcéntrizmus kritikájáról lásd: Günther-Saeed 2010, 119; Heller 2010a, 713; Heller 2010b, 139.

⁸ A teljesség igénye nélkül néhány itt nem idézett, a tájékozódást segítő mű: Buchanan, Constance H. 1993. „Women’s Studies in Religion.” *The Encyclopedia of Religion* 15/16 ed. Eliade, Mircea. New York: Macmillan 433-444.; Gross, Rita M. 1994. „Studying Women and Religion: Conclusions Twenty-Five Years Later.” *Today’s Women in World Religions*. ed. Sharma, Arvind Albany, New York: State University of New York Press, 327-361.; O’Connor, June. 1989. „Rereading, Reconceiving and Reconstructing Traditions: Feminist Research in Religion.” *Women’s Studies* 17: 101-123.

életben, mint a férfiak? Kapnak-e valamiféle szerepet a vallási vezetésben, autoritásban? Van-e a nőknek saját vallási közössége és rítusai? Olvashatják-e a nők a szent iratokat? Taníthatják-e? Magyarázhatják-e azokat? Hozzáférnek-e a nők a vallási hivatalokhoz? Milyen vallási szerepeket töltenek és töltöttek be? Milyen vallási befolyásuk van, illetve volt ezek által a szerepek által (sámán, próféta, papnő, szent, misztikus, vallásalapító stb.)? (King 2008, 32)

- A kutatások második fő iránya a vallásos gondolkodással, annak fogalmaival, nyelvezetével és szimbolikájával foglalkozik, természetesen előtérbe helyezve a gender fogalomkörének szempontjait. Ez a kutatási perspektíva abból az alapállásból indul ki, mely szerint a vallás nemileg ragozott nyelve a vallás testhez, szexualitáshoz, spiritualitáshoz való viszonyulásáról alkotott elképzeléseiben is visszaköszön (ilyen témák: szüzesség szakralizálása, aszkézis, szerzetesség, androcentrikus Istenkép stb.). Kérdésfeltevései: Hogyan írják le a különböző szent írások a férfit és a nőt? Milyen szimbolikát, metaforákat használnak Isten, az isteni, a lélek és a transzcendens leírásakor? Mi jellemzi ezeknek a szövegeknek a nyelvezetét? Megjelenik-e ezekben az androcentrizmus, vagy mindkét nemet bevonják a szövegekbe? (King 2008, 33)
- A vizsgálódások harmadik fő iránya a belső vallásos élménnyel és Isten tapasztalattal, azaz a női spiritualitással, valamint ezek nemek általi meghatározottságával (például: misztikusok, szentek, látnokok) foglalkozik. Kérdésfeltevései: Meghatározott-e az Istenélmény milyensége nemenként? A vallás mennyiben befolyásolja a társadalom hagyományos női szerepeit? Segíti-e a nőt a vallás abban, hogy fejlessze saját spiritualitását és magasabb lelki ideálok felé törekedjen? Vannak-e a misztikának speciálisan női kifejezésformái? (King 2008, 33)

Módszertanát tekintve a feminista valláskutatás interdiszciplináris, sőt transzdiszciplináris orientációjának szükségességére hívják fel e szakterület kutatói a figyelmet. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem beszélhetünk egy határozott gender-módszertanról, ugyanakkor megragadhatók azok a tényezők, amelyek az ilyen jellegű vallástudományi kutatások kereteit kijelölik. Itt June O'Connor híres *3R-tézisét/problematikáját* említhetjük, amelyek segítségül szolgálhatnak a nő és a vallás kontextusában megjelenő, mára elburjánzó kérdések áradatában. Ezek az irányvonalak fogódzót adhatnak egy-egy téma feminista szemléletű feldolgozásához (O' Connor 1995, 45-64).

1. Rereading – újra olvasás: Azaz a szent szövegek, vallásos szövegek újra olvasása női szemmel, a nő hallgatásával és női szavakkal újramondva.⁹
2. Reconceiving – újbóli véleményalkotás: Azaz a női örökség kiigazítása, amely által leleplezhető a keresztény írásokban és történelemben, hogy a nő nem csak tárgy, hanem ágens is. Nem csak egy felügyelt és szolgai lény, a kereszténységben nem a patriarchátus korlátozottja, hanem részese és irányítója is a folyamatoknak, tehát gyakran maga is cselekvő lény. Ezt igazolja több híres középkori női kolostor lelkisége, a barokk kor magyar női lelkisége, vagy azoknak a nőknek a sora, akik épp mély spiritualitások okán emelkedtek ki kortársaik, szűkebb közösségük sorából.¹⁰
3. Reconstructing – a vallási hagyományok újbóli átértékelése és a múlt újra felfedezése: Azaz új információk gyűjtése, új paradigmák kidolgozása a helyes megértéshez, szemlélethez és értelmezéshez.¹¹

E módszertani, tematikai kérdések mellett az utóbbi években a feminista vallástudományi diskurzusokban megjelent a másik nem hasonló szempontú vizsgálatának az igénye is. Ezek abból a kritikából indulnak ki, hogy a vallástudományon belül végzett gender kutatások általában nőkről, kizárólag nők által végzett feltárások. A tudományterület úttörőjeként számon tartott Ursula King 2008-as tanulmányában szintén elveti ezt az egyoldalúságot, kiemelve, hogy a gender kutatás nem lehet egyenlő a nőkutatással, egyaránt kell a férfira és a nőre is koncentrálnia (King 2008, 30). Így az utóbbi években szemtanúi lehetünk a férfiakat, az ő vallásosságukat,

⁹ A szerteágazó nemzetközi szakirodalomból a legismertebb monográfia: Elisabeth Schüssler-Fiorenza.1992. *But She Said: Feminist Practices of Biblical Interpretation*. Boston: Beacon Press. A magyar kutatások közül elsősorban teológusnők írásait említhetjük: Perintfalvi Rita. 2014. „[Az erotika és misztika mint határátlépés. Az Énekek Éneke 5,2 – 8 és magdeburgi Mechthild misztikus írásainak párhuzamai.](#)” Szécsi József, szerk. *Keresztény Zsidó Teológiai Évkönyv 2013*. Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság.; Varga, Gyöngyi. 2011. „Women’s Dignity and the Book of Ezechiel.” Rita Perintfalvi ed. *Women and Religion. Dignity of the Woman as Dignity of the Human Being. Relationship of Theology and Anthropology from a Central and Eastern European View*. Cluj: Verbum. 69-81.

¹⁰ Itt példaként a 12. századi bencés Hildegard von Bingen említhető, aki több kolostort alapított, építtetett és vezetett. Ugyancsak ilyen nagy hatású vezető egyéniség volt a 7. században az angliai Whitby apátnője, Szent Hilda. De itt kell a nagy női misztikusokat is felsorolnunk (Sziénai Szent Katalin, Norwichi Julianna, Magdeburgi Mechthild, Szent Gertrúd, Hadewijch), akiknek írásai hosszan tartó hatással voltak a katolikus hagyományokra. A magyar példák közül a veszprémvölgyi, illetve a Nyulak szigeti magyar apácaközösségeket, vagy a barokk idején fénykorát élő klarissza közösséget említhetjük.

¹¹ A fentiekhez hasonlóan itt is példák hosszú sorát lehetne felhozni. Ezek közül a magyar szakirodalomból és kutatásokból gyakorlatilag teljesen hiányzó, a vallás 18-19. századi feminizálódásának elméletét és a hozzá kapcsolódó újfajta szemléletet, vagy a szintén számos magyar vonatkozással rendelkező 20. század elején kibontkozó keresztény feminizmust hozhatjuk fel.

spiritualitásukat, vallásban betöltött szerepüket középpontba állító szemlélet formálódásának.¹²

Paradigmaváltás a teológiában: feminista teológia — kutatástörténeti kitekintés

A vallástudomány területén bekövetkezett paradigmaváltással párhuzamosan a teológia területén is egyre inkább helyet követeltek maguknak a gender szemléletű kutatások mind a protestáns, mind pedig a katolikus egyházban. Mivel azonban kutatásaim elsősorban katolikus forrásokra támaszkodnak, a továbbiakban ennek a felekezetnek a sajátosságaira fókuszálok.

Itt különösen azóta tapasztalhatóak komoly és mélyreható változások a nők és az egyház közötti viszonyban, amióta XXIII. János az „Az idők jelei”-ként értékelte a nőket a II. Vatikáni Zsinaton.¹³ E változások egyik legkézzelfoghatóbb eredménye Stephanie Spendel szerint az, hogy ma már nők is tanulhatnak teológiát, tudományos fokozatokat szerezhetnek, taníthatnak az egyetemek teológiai fakultásain, tehát a képzés részesei és így szerepet vállalhatnak az egyház nőkről alkotott elképzeléseinek a formálásában (Spendel 1996, 7). Spendel megállapítása elsősorban az európai, amerikai viszonyokra vonatkoztatva állja meg a helyét, hiszen ma Magyarországon korántsem ez a helyzet. Jóllehet teológiai tanulmányokat folytathatnak nők, de az oktatásban, tudományos fokozat szerzésében gyakorlatilag nem vehetnek részt.

A feminista teológia a nemek egyenlőségéből indul ki. Ennek alapja, hogy a férfi és nő egyaránt Isten képére van teremtvé, egyenlő méltósággal és értékekkel rendelkezik. Isten mindenféle megkülönböztetés nélkül ugyanolyan szeretettel fordul mindkét nem felé. Ez az a közös pont, amely mind a gender elméletnek, mind pedig a keresztény teremtés-teológiának az egyik legfontosabb alap állítása. Ezen belül a legfontosabb kérdésfeltevései arra

¹² Férfi gender tematikájú munkák a vallástudomány tárgyköréből a teljesség igénye nélkül: Boyd, Stephen B, Merle W. Longwood és Mark W. Muesse, ed. 1996. *Redeeming Men. Religion and Masculinities*. Louisville, Ky.: Westminster John Knox Press.; Heller, Birgit. 2002. „Art, Mann.” *Religion in Geschichte und Gegenwart* 5. Hrsg. Betz, Hans Dieter, Don S. Browning, Bernd Janowski és Eberhard Jungel. 4. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 743.; Lott, Jürgen. 1993. „Männer und Religion. Anmerkungen aus der Perspektive einer am Zusammenhang von Biographie und Religion interessierten Religionspädagogik.” Hrsg. Donat Pahnke. *Frauen in Religion und Wissenschaft*. Marburg: Diagonal-Verlag, 85-102.; Wacker, Marie Theres, és Stephanie Rieger-Goertz, Hrsg. 2006. *Mannsbilder. Kritische Frauenforschung in Gespräch*. Berlin, Lit Verlag.

¹³ A Vatikáni Zsinat nőkkel kapcsolatos megállapításairól a *Gaudium et Spes* kezdetű lelképásztori konstitúciójának 8, 9 és 60-as cikkelyében és az 1988. augusztus 15-i *Mulieris Dignitatem* című pápai apostoli levélben olvashatunk.

irányulnak, hogy a nő milyen vallási kompetenciákkal rendelkezik, és ezeket hogyan juttatja kifejezésre; hogyan lesznek ezek a szerepfelosztások intézményesen, illetve társadalmilag legitimálva? Mindkét kérdés azon a feltételezésen alapul, hogy a nők vallásuk formálásában lényeges szerepet vállalnak, illetve játszanak és részvételük saját felekezetükben a társadalom számára is konzekvenciákkal jár (Fuhrmann-Geldbach-Pahl 2003, 6). E konzekvenciák felszínre hozása, a társadalmi kritika gyakorlása, a nőket érintő diszkrimináció megnyilvánulásai elleni fellépés alkotják a feminista teológiai gondolkodás fő célkitűzéseit.

A női-teológia egyik legismertebb kutatási területe a feminista szentírás értelmezés, melynek építő jellegét a Pápai Biblikus Bizottság által kiadott *Szentírásmagyarázat az Egyházban* c. dokumentum (1993) is hangsúlyozza:

„A feminista egzegézisnek számos pozitív mellékhatása van. Létrejötté óta a nők aktívabban vesznek részt az egzegétikai kutatásban. Gyakran a férfiaknál jobban sikerült észrevenniük a nők jelenlétét, jelentőségét és szerepét a Szentírásban, a kereszténység kezdeti történetében és az Egyházban. Annak a modern kulturális látókörnek alapján, amely nagyobb figyelmet szentel a nő méltóságának és szerepének mind a társadalomban, mind az Egyházban, új kérdéseket teszünk fel a bibliai szövegnek. Ezek új felfedezésekre adnak alkalmat. A női érzékenység talál és kijavít olyan elterjedt értelmezéseket, amelyek célzatosak és arra irányulnak, hogy igazolják a férfiak uralmát a nők felett.”¹⁴

Az egzegézis mellett a női spiritualitás sajátosságainak a feltárása jelöli ki a feminista szemléletű teológia másik meghatározó területét. Itt a hit adott életkörülmények közötti megvalósulása, az Isten iránti figyelemben való növekedés folyamata kerül a középpontba. Ezeknek a törekvéseknek köszönhetően ismerjük ma a középkor nagy misztikusait, egyes apácaközösségek lelkiségét, és számos más nagy női spirituális egyéniséget. E nők kutatása felé a 20. században fordult a figyelem. Alakjuk, lelkiségük megismerésével beigazolódott, hogy a nők is fontos szerepet kaptak vallásuk formálásában, cselekvő alanyai, mozgatói, sőt olykor innovátorai voltak saját vallási közösségüknek. Különösen igaz ez azokra a szerzetesnőkre (Szent Gertrúd, Szent Mechtild, Szent Brigitta, Emmerich Katalin stb.), akik Istenhez fűződő lelki élményeiket, misztikus tapasztalataikat meg is írták. Műveik, az írás-olvasás kultúrájának széles körűvé válásával sok nő spiritualitásának váltak

¹⁴ *Szentírásmagyarázat az Egyházban* 1993. I/E. 2. szakasz.

forrásává. Lelki olvasmányok, elmélkedések, imakönyvek íróiként, vagy fordítóiként szintén számos kivételes női egyéniség vált név szerint ismertté.¹⁵

Ugyanakkor a feminista valláskutatás, illetve a női-teológia számára ők egyedül nem lehetnek mérvadók, mert vallásosságuk, életük, közegük egészen sajátos volt már korukban is. Szükséges megvizsgálnunk ezért a mindennapok névtelenül maradt nőalakjainak, feleségeknek, családanyáknak, ifjú lányoknak stb. spiritualitását és valláshoz fűződő viszonyát, hogy általuk képet alkothassunk a társadalom vallási rendszerben visszatükröződő értékeiről, illetve az egyház által képviselt értékek és minták társadalomban való megjelenéséről.

Új irányok, új kutatások — egy konkrét példa

Az utóbbi szempontok vezettek el a női imakönyvekhez. Az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott forráscsoport vizsgálata hívta fel a figyelmemet arra, hogy az egyház milyen nagy hangsúlyt fektetett asszonyainak, fiatal lányainak és lánygyermekének vallási nevelésére, erkölcsének formálására, és ennek keretében sorra jelentette meg a számukra összeállított imakönyveket, lelki olvasmányokat, az ideális keresztény nőt, feleséget, háziasszonyt, anyát bemutató műveket. Itt gyakorlatilag tömegirodalmi, populáris irodalomhoz tartozó művekről van szó, amelyek — ahogy az egyes könyvek kiadási példányszámai erre utalnak — feltehetőleg széles néptömegekhez jutottak el.¹⁶ Általuk, szövegeiken keresztül arról kapunk képet, hogy a férfiak, ezen belül pedig a klérus, milyen képet alkotott a nőkről, illetve milyennek szerette volna látni őket.¹⁷

¹⁵ Példaképpen azt az öt név szerint ismert klarissza szerzőnőt említhetjük, akik a 18. századi klarissza szerzetesközösség tagjai voltak és mind komoly írói tevékenységet folytattak. A nagyszombati Fodor Zsuzsannát, Ujfalussy Juditot és Viczay Anna Teréziát, illetve a pozsonyi, majd budai Sigray Rózsát és Csáky Éva Franciskát. Munkáik között ott találunk olyan „sikertörténeteket” mint a *Jó illatú rózsás kert* (Sigray Rózsa, 1703) című imakönyvet, a *Makula nélkül való tükröt* (Ujfalussy Judit, 1712) című Jézus és Mária életrajzot, vagy Bonaventúra Szent Ferencről írott életrajzának magyar fordítása (Csáky Franciska, 1722), valamint Kempis Tamás Krisztus követése alapján íródott elmélkedésgyűjteménye (Viczay Anna, 1720).

¹⁶ Az egyes imakönyvek címlapjáról, vagy Szinnyei híres *Magyar Írók Élete és Munkái* című könyvéből tudjuk, hogy például Tárkány Béla nagyon népszerű „*Lelki mannáját*” 244.000 példányban, „*Vezérsíllagát*” 21.000 példányban, Nogall János „*Vezéerkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imádására*” című könyvét 119.000, Soós István „*Liliomfűzét*” című elsőáldozási imakönyvét 24.000 példányban, Dr. Walter Gyula „*A Boldogságos Szűz tiszteletére*” című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint húszezer példányban adták ki (Szinnyei 1891-1914).

¹⁷ Elemzésem során elsődlegesen a női élet szükséghelyzeteire írott imaszövegeket vizsgáltam és használtam fel. Az imaszövegek mellett kiemelt jelentőséget tulajdonítottam még a könyvek

Vizsgálódásaim választott korszaka a 19-20. század fordulója, ami a magyar nőtörténet szempontjából kiemelt szerepű Magyarország vonatkozásában. Számos mai jelenség, fogalom ekkor épült be a köztudatba (kiscsalád, intimitás, női munkavállalás, emancipáció). Ezt az időszakot a forrásadottságok mellett társadalomtörténeti szempontok is különösen izgalmassá tették. Egy olyan korszaka ez a történelemnek, amikor az élet megannyi területén párhuzamosan döntő változásokra került sor. Alapjaiban változott meg a gazdaság szerkezete és működési mechanizmusa a látványos iparosodás, a gyáripar fejlődésének következtében. Ezeken a kereteken belül zajlott a társadalom polgári átalakulása, amely a társas élet átformálódását, a polgári kiscsaládos életforma térhódítását eredményezte. Az új társadalmi mobilitási pályák a társadalmi presztízs új kulturális jelenségeinek növekvő szerepét eredményezték. Ennek köszönhetően előtérbe került a művelődés, a családi nevelés, új megvilágításba helyeződött az anya szerepe, a nemek közti kapcsolat és a házasság intézménye (Wessely 2004, 190). A polgári világ kereteit azonban, csak részben határozta meg a gazdasági háttér és írták elő a modern állam politikai keretei. Legalább ilyen fontos volt a polgári szellemiség (éthosz) és a követni kívánt minták kérdése is (Glässer-Zima 2013, 250). Itt követeltek helyet maguknak a különféle felekezetek, a szó legszorosabb értelmében értve ezt, hiszen a felvilágosodás eszméi által formált modern gondolkodásban a laikus, racionális érveké volt a főszerep. Az újonnan formálódó társadalmi csoportok önálló értékrendszert alakítottak ki és a vallástól független identitások alakultak ki, az egyház egyre nagyobb mértékben veszítette el a társadalmi kontrollban játszott szerepét (Schlögl 1995, 15). A társadalomban egyre inkább teret nyerő szekuláris mentalitás ellensúlyozása komoly kihívás elé állította az egyházakat.

Ebben a helyzetben a társadalmi kérdések megoldásának egyik alapjává, a keresztény család vált. Az ő feladatuk lett, hogy a modernitás ellenséges érzelmeivel dacolva biztosítsák a keresztény hitet és azáltal az intézmény prosperitását is. Ezt követelték meg legalábbis a hivatalos egyház képviselői, tudva azt, hogy ez a politikai elit körében is elismerésre talál.

Az új, megváltozott helyzetben a megoldások sorában a lelkiség, áhítat, vallásosság elmélyítése döntő faktorrá vált. Más megoldási stratégiák mellett ebben látták a vallásos lelkület elmélyítésének és stabilizálásának

előszavainak, hiszen itt gyakran értékes információkkal szolgáltak a szerzők könyveik összeállításának célkitűzéseiről, az ima mibenlétéről és a kor általános vallási állapotáról. Bevonam még vizsgálódásaimba a korban népszerűvé váló moralizáló, erkölcsnemesítő, nevelő jellegű elmélkedésszövegeit a könyveknek, melyekben rengeteg konkrét útmutatással éltek a szerzők a hívek felé. Végezetül a könyvek lelki tükröit, gyónási segédleteit kell említenem. Az itt felsorakoztatott bűnökre, vétkekre vonatkozó kérdésekből nagyon élesen kirajzolható volt, melyek azok viselkedés szabályok, amelyeket az egyház elfogadhatónak és követendőnek tart.

lehetőségét. Ez egy nagyon fontos szempont, hiszen tudjuk, hogy a különféle kultuszformák, vallási szimbólumok és rituálék nagyon fontos szerepet játszanak a felekezeti kollektív mentalitás kialakításában és nagyon fontos összetevői a vallásos tudatnak is. Ezekkel a kérdésekkel és ezek „érintettjeivel”, az ő igényeikkel, ízlésükkel számolni kellett nemcsak a világi, de az egyházi intézményeknek is (Nagydiósi 1957, 193). Hipotézisem szerint az imakönyvek, és a benne olvasható, mindennapi élethelyzetekhez felkínált imaszövegek komoly szerepet játszottak az egyház lelkiséget, vallásos elmélyülést megújítani kívánó törekvéseiben, így e műfajnak fontos szerepe jutott a modernizációra adott válaszok sorában.

Ezek mellett olyan olvasástörténeti tényezőket is figyelembe kell vennünk, mint a női olvasók, olvasási kultúra formálódása. Az ekkor megjelenő új női olvasóknak világiasabb ízlésük volt elődeiknél. Nagy népszerűsége tettek szert a szakácskönyvek, női magazinok, női sajtótermékek és mindenekelőtt az olcsó népszerű regények, amelyekben megjelentek a magánélet intim részletei és a magánszféra belső élete. Ez a korabeli vélekedés szerint sokszor veszélyeket is rejtett magában: felizgathatta a szenvedélyeket és felajzhatta a női képzeletet. Irracionális, romantikus elvárásokat is ébreszthetett, sőt a rendet fenyegető erotikus képzeteket kelthetett. Így válhatott Martin Lyons vélekedése szerint a korabeli regényekben megjelenő társadalmi kihágás archetipikus formájává a Bovaryné, Anna Karenina, Effi Briest, Ibsen Norája stb. által megjelenített női házasságtörés (Lyons 2000, 354). Mindezek ellensúlyozására az egyházaknak különös figyelmet kellett fordítani, ahogy arra a *Mária hú leánya* című imakönyv egy elmélkedés-szövege felhívja a figyelmet:

Óvakodjatok a hamis prófétáktól. Tudod-e melyek a legveszedelmesebbek? A roszt könyvek és újságok, melyekkel a sátán a világot a lelkek vesztére elárasztja. Ijesztően nagy a roszt iratok hatása, kivált az ifjú kedélyre. [...] Ha jámbor és ártatlan akarsz maradni, úgy az olvasásban óvatosságot és mértéket kell tartanod Istenfélő hajadon nem olvashat oly könyvet, mely a kath. vallásba vagy a ker. erkölcsbe ütközik. [...] A roszt könyvnél is ártalmasabbak az erkölcstelen képek. [...] Ami az újságokat és mulattató lapokat illeti, csakis kath. szelleműeket olvass [...] Mária jó gyermeke egyáltalán nem olvas sokat csupán időtöltésből.

(*Mária hú leánya* 1894, 141-145)

A vallási elmélyülés mellett szükség volt tehát ezeknek az egyre erőteljesebben jelentkező populáris olvasmányoknak az ellensúlyozására és alternatív, a keresztény tanításon nyugvó nőkép megkonstruálására. Ezért a klérus tagjai tudatosan egy érzelmi, érzelm gazdag női vallásosságra építettek, amit természetükből vezettek le (Schlögl 1995, 15). Igyekeztek egy újfajta női

ideált megformálni, ami egyáltalán nem volt evidens, hiszen a nők évszázadokig teljesen az egyházi figyelem perifériájára voltak helyezve. Úgy tekintettek rájuk, mint akik az ördög csábításainak és a bűnnek kitett teremtmények. Aki a testi kísértésnek hívó aszkézissal és szűziességgel ellenállt, szent volt, ugyanakkor hiányzott egy olyan minta, ami a korszak átalakuló társadalmi struktúrájával és a formálódó új világi női karakterrel is összeegyeztethető volt. Ez az új ideál a keresztény feleség – anya – háziasszony hármásában realizálódott (Schlögl 1995, 17).

A nő és a család ilyen „egyháziasítását”, jól szemlélteti a gyakran használt a „nők a házi oltár/szentély papnői” korabeli toposz (Busch 1997, 17). Mindehhez hozzájárult a korszakban kialakuló nemi karakterek erős opposzióba állított felfogása (aktivitás-passzivitás; értelem-érezem), és az élet legkülönbözőbb területeinek férfi-női szférákra osztása, amelyben a vallás a nők terepe maradt (McLeud 1988, 134).

Többek szerint ez azzal járt, hogy a férfiak fel lettek oldozva a vallás alól, hogy helyt tudjanak állni a munkaerő piac által diktált követelményekben. (Sohn-Kronthaler & Sohn, 2008, 21) Az éles elkülönülés miatt a nők sokkal nyitottabbak voltak a vallás, annak gyakorlása és mindennemű megnyilvánulása felé, és ez a férfiak elvallástalanodásához és a női vallásosság látványos megerősödéséhez vezetett. Ezek a tendenciák már a 18. század végétől, a francia forradalmat követően megjelentek Európa majd Amerika egyházainak életében. Mind protestáns, mind pedig katolikus részről elfogadott vélekedés, hogy a nők sokkal jobban bekapcsolódtak az egyházi életébe, ami részint a klérus, nagyobb kontextusba helyezve a vallás feminizálódáshoz vezetett.¹⁸

E konkrét példa kapcsán újra eljutottunk a feminista kutatások útkeresésének kérdéséhez és azokhoz a kutatási területekhez, amelyek nem

¹⁸ Az elméletnek a nemzetközi szakirodalomban már hatalmas irodalma van, ezek között a legfontosabbak: Bock, Gisela. 1989. „Women’ History and Gender History: Aspects of an International Debate.” *Gender and History* 1: 7-30.; Habermas, Rebekka. 1993. „Geschlechtergeschichte und „anthropology of gender”. *Geschichte einer Begegnung.* *Historische Antropologie* 1: 485-509.; McLeud, Hugh. 1988. „Weibliche Frömmigkeit – männlicher Unglaube? Religion und Kirchen im bürgerlichen 19. Jahrhundert.” *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert.* Ute Frevert Hrsg. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 134-156.; DeGiorgio, Michaela. „Das katholische Modell.” 1994. *Geschichte der Frauen, Band 4: 19. Jahrhundert.* Hrsg. Georges Duby – Michelle Perrot. Frankfurt am Main – New York: Campus, 187-220.; Heller, Andreas. 1990. „Zur Sozialgeschichte des Kahlolizismus in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen.” *Religion und Alltag. Interdisziplinäre Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Katholizismus in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen.* Hrsg. „Therese Weber és Oliva Wiebel-Fanderl. Wien-Köln: Böhlau, 287-300.; Busch, Norbert. „Die Feminisierung der ultramontanen Frömmigkeit.” *Wunderbare Erscheinungen. Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. Irmtraud Götz von Olenhausen. Paderborn: Schöningh, 203-221.

jelentek meg, vagy eddig nem kaptak kellően fontos szerepet a magyar jelenségek és alkotások elemzése során. Tanulmányom kutatástörténeti áttekintésével e hiányosságok meglétére kívántam rámutatni.

Felhasznált irodalom:

- Busch, Norbert. 1997. *Katholische Frömmigkeit und Moderne: Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jesu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg. Religiöse Kulturen der Moderne*, Bd. 6. Gütersloh: Chr. Kaiser.
- Fuhrmann, Siri, Irmgard Pahl, Erich Geldbach, & Ute Gause, Hrsg. 2003. *Soziale Rollen von Frauen in Religionsgemeinschaften: Ein Forschungsbericht. Theologische Frauenforschung in Europa*, Bd. 12. Münster: Lit Verlag.
- [Gaudium et Spes](#). Az egyházzól a mai világban kezdetű lelképásztori konstitúció. 1965. II. Vatikáni Zsinat. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Glässer, Norbert, András Zima, szerk. 2013. *Óbecse a Polgárosodás Útján*. Óbecse: Óbecse Község.
- Kalit, Eszter. 2013. 12. 12. [„'Kata Szidóniák' szerepe a megújuló reformációban – LVSZ regionális női konferencia Piliscsabán volt.”](#) Evangélikus.hu. Hozzáférés: 2015. március 29.
- King, Ursula, 1995. „Introduction: Gender and the Study of Religion.” In Ursula King (ed.) *Religion and Gender*. Oxford – Cambridge: Wiley-Blackwell, 1-38.
- King, Ursula. 2008. „Gender-kritische (Ver-)Wandlungen in der Religionswissenschaft. Ein radikaler Paradgmenwechsel.” In Anna-Katharina Höpflinger, Ann Jeffers & Daria Pezzoli-Olgati (Hg.) *Handbuch Gender und Religion*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 28-39.
- Kósa, László. 2011. „A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén.” In *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 155-184.
- Lyons, Martin. 2000. „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások.” In Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (szerk.) *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi Kiadó, 348-381.

- McLeud, Hugh. 1988. „Weibliche Frömmigkeit – Männlicher Unglaube? Religion und Kirche im bürgerlichen 19. Jahrhundert.” In Ute Frevert (Hg.) *Bürgerinnen und Bürger*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 134-156.
- [Mulieris Dignitatem](#). II. János Pál pápa levele a női méltóságról és hivatásokról. 1988. augusztus 15. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Nagydiósi, Gézané. 1958. „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig.” In V. Waldapfel Eszter (szerk.) *OSZK Évkönyv 1957*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 193-227.
- O’ Connor, June. 1995. „The Epistemological significance of feminist research in religion.” In Ursula King (ed.) *Religion and Gender*. Oxford – Cambridge: Wiley-Blackwell, 45-64.
- Pápai Biblikus Bizottság. 1993. [Szentírásmagyarázat az Egyházban](#). Ford. Székely István. Online dokumentum. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Schlögl, Rudolf. 1995. „Sünderin, Heilige oder Hausfrau? Katholische Kirche und weibliche Frömmigkeit um 1800.” In Irmtraud Götz von Olenhausen (Hg.) *Wunderbare Erscheinungen*. Paderborn – Wien: Schöningh, 13-49.
- Sohn-Kronthaler, Michaela, & Andreas Sohn. 2008. *Frauen im kirchlichen Leben: Vom 19. Jahrhundert bis heute*. Kvelaer: Topos plus.
- Söveges, Dávid. 2007. *Fejezetek a lelkeség történetéből 2*. Pannonhalma: Bencés K.
- Spendel, Stehanie. 1996. *Weiblicher Spiritualität im Christentum*. Regensburg: Pustet.
- Störmann, Benjamin. 1894. *Mária bű leánya. Kongregációi kalauz egyszersmind imakönyv minden katolikus nő számára*. Ford. Ágoston Károly. Budapest: Szent István Társulat.
- Szinnyei, József. 1891-1914. [Magyar Írók Élete És Munkái I-XIV](#). Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomda. Hozzáférés: 2015. január 15.
- Verestói, Nárcisz. 2014. március 13. „A hit hangjai - nők az egyházban.” *Magyar Kurír: Katolikus Hírportál*. Hozzáférés: 2015. március 29.
- Wessely, Anna. 2004. „Nőkérdés’ a 18. század végén.” In Helmich Dezső & Szántó Zoltán (szerk.) *Metodológia, Társadalom, Gazdaság. In Memoriam Bertalan László*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 185-192.